

Коппель О.А.,
Пархомчук О.С.

Релігійний фактор у міжнародних системах

УДК 327.83 (477)

Коппель О.А.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних
відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Пархомчук О.С.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних
відносин та зовнішньої
політики Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті проводиться аналіз трансформації ролі релігійного фактору в міжнародних системах на основі застосування положень загальної теорії систем до суспільних явищ у межах міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки і релігієзнавства. Доведено, що релігійний фактор належить до суттєвих факторів подальшої теоретизації феномену міжнародної системи. Аналіз його впливу на сучасну міжнародну систему дозволить виявити та охарактеризувати загальні тенденції: транснаціоналізацію, детериторізацію та децентралізацію релігій.

Ключові слова: міжнародна система, світова політика, релігійний фактор, секуляризація, релігійний дискурс.

В статье проводится анализ трансформации роли религиозного фактора в международных системах на основе использования положений общей теории систем к общественным явлениям в границах междисциплинарного синтеза международно-политической науки и религиоведения. Доказано, что религиозный фактор относится к существенным факторам дальнейшей те-

оретизации феномена международной системы. Анализ его влияния на современную международную систему позволил выявить и охарактеризовать основные тенденции: транснационализацию, детерриторизацию и децентрализацию религий.

Ключевые слова: международная система, мировая политика, религиозный фактор, секуляризация, религиозный дискурс.

The article covers the analysis of religious factor transformation in international systems within the framework of the interdisciplinary synthesis of international political science and religious studies based on the application of provisions of the general systems theory to social phenomena. It was proven that the religious factor belongs to essential factors of further theorization of the international system phenomenon. The analysis of religious factor influence on the modern international system allows revealing and characterizing its general trends: transnationalization, deterritorialization and decentralization of religions.

Key words: international system, world politics, religious factor, secularization, religious discourse.

Дослідження заявленої проблематики актуальне, передусім, з огляду на глобальні зміни, які відбуваються на світовій арені, оскільки саме глобальний вимір закладає підвалини тих процесів, які називають світовою політикою. Важливий мегатренд останньої чверті ХХ – початку ХХІ століття – це підвищення ролі релігійної свідомості та інтенсифікація релігійних рухів, зростання ролі релігійного фактору у світовій політиці. Таким чином, актуальність дослідження викликана суттєвими змінами в системі наукових поглядів на роль релігійного дискурсу в міжнародно-політичних дослідженнях.

З'ясуванню сутності релігії як складного та багатогранного явища, аналізу типів історичних релігій присвячена значна кількість наукових досліджень, зокрема У. Джеймса, М. Вебера, У. Дюркгейма, Е. Тейлора, З. Фрейда, Е. Фромма, Дж. Фрезера, Дж. Хакслі та ін. Увага науковців спрямована і на дослідження феномену секуляризації. Ці проблеми аналізують філософи та соціологи, зокрема: П. Бергер, Х. Блюменберг, Д. Грейс, Т. Лукман, У. Луц, Д. Мартін, Ч. Тейлор, Х. Казанова, Р. Старк, Ю. Хабермас, Л. Шайнер, К. Шмітт та ін.

У дослідженнях Х.А. Аграма, П. Горскі, К. Лехмана, М. Олбрайта, Д. Рапопорта, С. Скотта, Дж. Снайдера, Р. Старка, П. Феррара, Ш. Хантера, Е. Хард, С. Хантінгтона та інших досліджуються окремі аспекти впливу релігійного фактору на світову політику, зокрема в контексті зміни природи міжнародних акторів. На особливу увагу заслуговує підхід до розгляду релігії в якості транснаціональних чи наднаціональних акторів світової політики у працях Х. Казанови, П.І. Касаткіна, В.В. Наумкіна, С.Х. Рудольфа.

Зростання ролі релігійного фактору найчастіше пов'язують із феноменом «ісламського відродження», якому присвячене широке коло досліджень. Основними їх напрямками є визначення впливу ісламського фактору на міжнародну безпеку (Д. Еспозіто, Г. Фуллер, І. Лессер, Ф. Холлідей), дослідження діяльності окремих релігійних рухів під ісламськими гаслами (Д. Донахью, О. Рой та ін.) та аналіз указанного явища в якості глобальної проблеми сучасності (Д. Джонсон, Д. Рапопорт, С. Семпсон та ін.). З методологічної точки зору таке аналітичне виокремлення припустиме і дає можливість визначити істотні риси і особливості цього феномену. Але такий підхід дещо спрощує аналіз релігійного фактору в міжнародних системах, не акцентуючи увагу на зв'язку між динамікою міжнародних систем та впливом на неї релігійного фактору.

Метою статті є визначення і аналіз трансформації ролі релігійного фактору в міжнародних системах у межах міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки і релігієзнавства на основі застосування положень загальної теорії систем до суспільних явищ. Особлива увага приділяється компаративному аналізу ролі релігійного фактору в міжнародних системах, розгляду та аналізу особливостей та основних напрямів його впливу на сучасну міжнародну систему.

Явище міжнародних відносин виникає на різних етапах історії людства і в процесі свого розвитку зазнає значної еволюції [1, с. 112–158; 2, с. 36–68]. Воно посідає унікальне місце за своїми соціальними масштабами, тривалістю за часом, за зв'язками з

історією, соціологією, політологією, релігієзнавством та іншими суспільними науками, з основоположними, принциповими питаннями теорії суспільних наук.

Вибір точки відліку системності в міжнародних відносинах – проблема скоріше методологічна, а не історична [3, с. 201]. Дискусії щодо часу виникнення системності в міжнародних відносинах ще й досі тривають. Б. Бузан і Р. Літл у роботі «Міжнародні системи в світовій історії» ставлять під сумнів погляди відносно її хронологічного обмеження відрізком часу приблизно в 500 років, починаючи відлік початку утворення «доміжнародних систем» з періоду приблизно 60–40 тисяч років тому, а утворення перших повноцінних («взаємопов'язаних») міжнародних систем датують періодом приблизно 5,5 тисяч років тому [2, с. 112–158]. З точки зору представників світ-системного підходу, зокрема І. Валлерстайна, перші «мінісистеми» виникли 60–40 тисяч років тому [3, с. 95–96].

Релігійний фактор завжди був характерним для будь-якої епохи та держави, різниця проявлялася лише в тій мірі, в якій він впливав на суспільне і політичне життя. В міжнародно-політичній науці під фактором розуміються матеріальні та нематеріальні структури, інститути та процеси, що обумовлюють міжнародне життя і впливають на світову політику. Це геополітика, економіка, демографія, наука і технології, ідеологія, і, звичайно, релігія. Розмежування внутрішніх та зовнішніх факторів, що визначають еволюцію міжнародної системи, дозволяє представити її історичне існування як процес безперервної взаємодії внутрішніх факторів життя системи та факторів її середовища, як географічного та історичного, так і цивілізаційного та релігійного. Під релігійним фактором у міжнародних системах нами розуміється вплив на них сукупності релігійних цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретно історичною, політичною, економічною, соціокультурною практикою народів. В якості фактору міжнародних відносин релігія виступає і як світоглядна система, і як сукупність інститутів.

Релігія являє собою складний духовний та суспільний феномен, що не тільки відображає віру людини в існування надприродного начала, визнання нематеріального світу, але й є засобом спілкування та зв'язку віруючої людини з надприродним. Релігію як складне системне явище автори з точки зору системного підходу розглядають як таке, якому властиві структурність та ієрархічність певним чином взаємопов'язаних елементів. Ця система складається з окремих підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, кожна з яких посідає своє місце у структурі, характеризується своєю цілісністю, з якої в залежності від чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, зокрема міжнародної політичної ситуації, виокремлюються ті чи інші компоненти. Тому,

погоджуючись з точкою зору дослідників відносно того, що багатозначність слова «релігія» значно ускладнює аналіз ролі релігійного фактору в міжнародних системах, цілком доречно відрізнити «релігійний» і «конфесійний» фактори, оскільки під терміном «конфесія» розуміється організована релігія, що знаходить відображення в соціальних інститутах (церква у християн, система улемов у мусульман) [4].

Дослідження релігійної спадщини в міжнародних відносинах свідчить, що релігійні фактори завжди в тому або іншому ступені діяли на міжнародній арені. Водночас на початковому етапі розвитку довестфальських міжнародних систем зовнішня політика будувалася майже поза зв'язком із конфесійною складовою, оскільки супротивником завжди виступав найближчий сусід (в тому числі, етнічно чи конфесійно споріднений), в той час як союзником – сусід сусіда, теж незалежно від його конфесійної чи етнічної належності. Але поступово складаються, а згодом отримують потужний розвиток раніше невідомі специфічні комплекси соціальних взаємодій – «державна і релігія», «державна і цивілізація», «державна і культура», які починають все більш значуще впливати на міжнародні системи. Коли прибічники тієї чи іншої релігії починають розглядати прибічників іншої як ворогів, а не як сусідів, конфесійні розбіжності виступають в якості факторів політичного розмежування, а відносини між окремими конфесіями набувають політичного характеру.

На завершальному етапі розвитку взаємопов'язаних міжнародних систем (5–4 ст. до н.е. – середина 5 ст. н.е.) у міжнародних відносинах починають домінувати великі державні утворення імперського типу, кожне з яких претендувало на власний глобальний проект світового устрою. З урахуванням цієї тенденції релігійні спільноти зазвичай не пов'язували себе з конкретною територією, прагнувши до її безмежного поширення. Імперська влада знаходила опору в монотеїзмі, єдиній вірі. Виникають чотири культурних світи (Захід, ісламський світ, Індія та Далекий Схід), ознаками яких стали єдині сакральні тексти, єдина мова священного писання, єдиний шрифт, пов'язаний з естетикою пластичних мистецтв. Кожна з імперій об'єднувала та структурувала власну міжнародну систему.

Незважаючи на спільні закономірності динаміки релігійного фактору, окремі конфесії впливали на міжнародні відносини по-різному і з різною інтенсивністю. В Середні віки спочатку найбільш активним виявився ісламський проект, де іслам виступав об'єднуючим чинником системи Арабського халіфату.

В європейській середньовічній системі католицизм теж спочатку виступав в якості однієї з основ спільної системи цінностей. Там виникає

специфічний полюс влади: папський престол. Але згодом там формується біполярний рівень політичного протистояння, розпочинається довга боротьба між церковною та світською владою, між папами та імператорами, яка завершується перемогою світської влади над церковною. Християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, а як політичну спільноту. Таке становище існувало аж до епохи Реформації.

В пізньому Середньовіччі розпочинається період «територизації віросповідань» як передумови до подальшої «сакралізації націй» та територій. Процес Реформації змінив європейську середньовічну міжнародну систему не менш радикально, сприяючи посиленню її гетерогенності. Нагадаємо, що «епоха конфесій» характеризувалась взаємним визнанням християнських конфесій, затвердженням принципу «чия земля, того і віра». Але Аугсбурзька система (1555 р.) виявилась достатньо хиткою і в кінцевому результаті переросла спочатку в загальноімперську, а згодом – в європейську релігійну війну. Кульмінацією цих подій стала Тридцятирічна війна, завершення якої стало початком формування Вестфальської моделі поважачих суверенітет один одного і в цілому рівних між собою держав із притаманними їй рисами толерантності до внутрішньої організації своїх системних елементів. Безсумнівною перевагою Вестфальської моделі стало те, що вона не була побудована на ціннісних орієнтирах, зокрема на релігії, оскільки саме з цього приводу завжди було найскладніше досягти компромісів. Це надало можливість в майбутньому на прийняття цієї моделі в якості глобальної.

У релігійній своїй частині Вестфальський мир зрівняв у правах кальвіністів, католиків та лютеран Німеччини, узаконив секуляризацію церковних земель, проведеному до 1624 р. Згодом зміст терміну «секуляризація» розширюється і включає: відділення релігії як соціального інституту від інших соціальних інститутів та суспільства загалом, коли релігія стає особистою справою кожного індивіда; звільнення різних сфер суспільного життя від впливу релігії, церкви, релігійних інститутів, тобто чітке розрізнення між релігійною та секулярною сферами; секуляризацію свідомості, тобто повну відмову від віри у трансцендентне.

На цьому етапі держава формувала законодавчі рамки функціонування релігій, правового становища релігійних організацій, використовувала їх мобілізаційний потенціал у власних цілях. Релігія та її інститути зазвичай не виступали в якості суб'єктів політики. Взаємовідносини релігії та політики обмежувалися проблемою взаємовідносин церкви та держави. Релігія освячувала і захищала певні політичні порядки, приймала участь у легітимізації влади, виконуючи інтегруючу та комунікативну функції.

Важливим є розуміння секуляризації як сурогатної релігійності, тобто заміна традиційної релігійності її функціональними еквівалентами, а саме – націоналізмом. З XVШ–XIX століть в Європі прослідковувалася тенденція до зниження ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах. На зміну релігії в якості всеохоплюючого світогляду приходить націоналізм, перетворюючись на особливу «релігію», яка хоча й не передбачала віру в надприродне, але надавала сакрального значення державі та її символам [4].

Сучасна світова політика характеризується якісно новим станом міжнародного середовища. Відокремившись від держави, релігія знов починає виступати як самостійна і досить могутня політична сила в суспільстві. Тенденція до зростання ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах прослідковується вже з останньої чверті XX століття. Поверненню релігії на світову арену сприяли події в ісламському світі, євангелічне пробудження, підйом глобального католицизму, неорелігійний бум [5], активізація ролі російської православної церкви в сучасній світовій політиці [6]. Посилюється вплив конфуціанства на зовнішню політику КНР, індуїзму та буддизму – на зовнішню політику Індії, зростає роль релігійного фактору в етноконфесійних конфліктах. Невипадково, кажучи про «зіткнення цивілізацій», С. Хантінгтон мав на увазі релігії, серед яких він називає іслам та християнство [7, с. 88–94].

Глобалізація з її нерівномірністю і неодноразними наслідками призводить до зростання недержавної свідомості, надзвичайно актуалізує проблему цінностей, норм, ідей, ідеалів та ідентичностей, тобто саме тих проблем, які є центральними для релігії. Зростання «недержавної свідомості» призводить фактично як до рівнозначності свідомості державної та релігійної, так і до підтримки людиною нових релігійних конфесій. Наслідком десекуляризації стає перегляд ролі релігійних акторів у міжнародних відносинах. На сучасному етапі, як і в епоху середньовіччя, територіальний чинник втрачає особливе значення, оскільки люди отримують можливість вступати в контакти один з одним безпосередньо, не перетинаючи державних кордонів, а лояльність громадян належить не тільки державі, а й транснаціональній релігійній спільноті. Таким чином, як зазначає Е. Хард, «десекуляризація» та «релігійне відродження» розглядаються як повернення до звичайного світопорядку [8].

Важливим етапом трансформації сучасної міжнародної системи стали події 11 вересня 2001 року, які символізували собою початок нової епохи зіткнення державних і транснаціональних інтересів. З точки зору Ф. Холлідея, ці події стали проявом «ісламського транснаціоналізму», який і раніше існував в історії в різних формах та

проявах і був реконструйований в ХХ столітті «в епоху масових міграцій та Інтернету» [9].

На початку ХХІ століття релігія міцно закріплюється в політичному дискурсі держав, зокрема США, Російської Федерації, КНР та ін. В 2003 році побачила світ монографія колишнього державного секретаря США М. Олбрайт з характерною назвою «Могутність і всемогутність. Осмислення ролі Америки та релігії у світовій політиці», в якій піддано аналізу роль США у світі як в минулому, так і на сучасному етапі та місцю релігії в її забезпеченні, розглянуто відносини ісламської цивілізації із Заходом та визначаються завдання зовнішньої політики США в контексті протидії загрози ісламізму [10]. Цю роботу високо оцінив колишній президент США Б. Клінтон, визнавши її несподіваною, але своєчасною та корисною для формування та реалізації американської зовнішньої політики [10, с. 9–11]. У 2013 році при державному департаменті США було створено відділ релігії та глобальних справ (The Office of Religion and Global Affairs) на чолі з Ш. Кейсі. Державний секретар США в адміністрації президента Б. Обама Д. Керрі у статті «Релігія і дипломатія» пояснював це необхідністю врахування Вашингтоном релігійної динаміки і залучення релігійних акторів [11]. Нова республіканська адміністрація Д. Трампа теж демонструє значну увагу до релігійного фактору, про що, зокрема, свідчили візити президента США в центри світових релігій – Саудівську Аравію, Ватикан та до Єрусалиму в травні 2017 року. Правлячі кола Російської Федерації активно просувають геополітичні проекти «православного миру» та «руського миру». Активізується політика РПЦ на міжнародній арені.

Таким чином, у ХХІ столітті релігія включається до кола політикозначущих факторів, у масовій свідомості сприймаючись як релігійна ідеологія або «політична релігія», тобто як особлива форма релігії, яка обґрунтовує масові політичні дії [12]. Ця тенденція посилюється завдяки розвитку глобальних засобів масової комунікації.

Аналіз впливу релігійного фактору на сучасну міжнародну систему дозволяє виявити та охарактеризувати деякі загальні тенденції. Це – транснаціоналізація (Х. Казанова, С.Х. Рудольф, П.І. Касаткін, В.В. Наумкін), детериторізація (Х. Казанова, О. Рой) та децентралізація релігій [13]. Децентралізація релігій призводить до формування транснаціональних релігійних спільнот, появи нових релігійних рухів з якісно новими глобально організованими субкультурами, які не асоціюють себе з приналежністю до конкретної території, оскільки їх головною метою виступає реалізація певної мети у глобальному масштабі. Наслідком детериторізації є зміна інtrarелігійного ландшафту та геополітики світових релігій, зростання кількості

прихильників тих чи інших релігій на як на Сході, так і на Заході. Зокрема, християнство втрачає свої «західні» риси і знаходить все більше прихильників на Сході (до 2050 року більшість християн будуть з країн «третього світу»), відбувається детериторізація ісламу, збільшення кількості його прихильників на Заході, в країнах Європи. Детериторізація тісно пов'язана з транснаціоналізацією, яка характеризується зростанням ролі транснаціональних акторів, спроможних діяти шляхом мобілізації релігійної ідентичності та використання релігійного фактору з метою реалізації власних інтересів. Кожна транснаціональна релігійна система складається з різномірних елементів – як держав, так і релігійних анклавів у кордонах інших держав і транснаціональних релігійних рухів. Транснаціональні впливи здійснюються складними та різномірними засобами, формуючи як вертикальні ієрархічні лідерські моделі (католицька церква), так і безлідерські моделі зі складними мережевими структурами (ісламський проект).

Висновки. Таким чином, релігійний фактор належить до суттєвих факторів подальшої теоретизації феномену міжнародної системи, які визначають її організацію, функціонування та динаміку. Вплив релігійного фактору на міжнародні системи мав перманентний характер, але на окремих історичних етапах проявлявся з різною силою. Загальні тенденції його впливу на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції демонструють системну логіку чергування періодів його зростання і зменшення. Водночас історія свідчить, що, незважаючи на спільні закономірності динаміки ролі релігійного фактору, окремі конфесії на різних історичних етапах впливали на міжнародні системи по-різному, з різними наслідками та інтенсивністю.

Десекуляризація як історичний феномен повернення релігії в теорію і практику міжнародних відносин здійснює значний вплив на світову політику, якісно змінюючи поняття релігійних акторів у міжнародно-політичних дослідженнях. Вплив релігійного фактору на природу та характер міжнародних відносин відбувається у глобальному, регіональному, міждержавному, національному і транснаціональному вимірах. Релігія стає інструментом політичної мобілізації, чинником політичної ідентифікації і політичної каталізації. На світовій арені з'являються релігійні системи у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій.

Подальшої розробки й окремого визначення та аналізу потребують сучасні мегатренди світової політики і глобального розвитку, зокрема

зростання ролі релігійного і цивілізаційного факторів. Оскільки світова політика характеризується якісно новим станом міжнародного середовища, в якому діють як традиційні, так і нові суб'єкти, особливу увагу варто було б приділити дослідженню ролі транснаціональних релігійних акторів. Залишається недостатньо дослідженими і питання стосовно інших проявів десекуляризації, а саме євангелічного пробудження, підйому глобального католицизму, неорелігійного буму та активізації ролі російської православної церкви в сучасних міжнародних відносинах, зокрема в контексті українсько-російських відносин, що сприятиме позиціонуванню України як держави, що має теоретичний та практичний досвід міжконфесійного діалогу. Ці питання виходять далеко за межі теоретичних розробок і обумовлені необхідністю збереження незалежної української держави і важливістю розв'язання конкретних завдань як її зовнішньої, так і внутрішньої політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Косолапов Н.А. Явление международных отношений: историческая эволюция предмета исследования / Н.А. Косолапов, А.Д. Богатуров, М.А. Хрусталева // Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М. : Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – 384 с.
2. Buzan Barry, Little Richard. International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations / Barry Buzan, Richard Little // Oxford University Press, 2000. – 452 p.
3. Міжнародні системи і глобальний розвиток : [підручник] / кер. авт. колективу О.А. Коппель ; за ред. Л.В. Губерського, В.А. Манжолі. – Київ. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 606 с.
4. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» / А.В. Митрофанова // Век глобализации. – Вып. 1, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129831/>
5. Еленский В.Е. Религия в глобальной политике: конец XX – начало XXI века / В.Е. Еленский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.religiopolis.org/documents/3292-ve-elenskij-religija-v-globalnoj-politike-konets-hh-nachalo-hhi-vekov.html>
6. Касаткин П.И. Русская православная церковь как актор современной мировой политики / П.И. Касаткин // Вестник МГИМО-Университета, 2010. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vestnic.mgimo.ru/filesserver/15/16_kasatkin.pdf
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
8. Hurd E.S. Narratives of de-secularization in international relations / Elizabeth Shakman Hurd // Intellectual History Review. – 2017. – № 27. [Electronic resours].–Accessmode:http://faculty.weas.northwestern.edu/ElizabethShakmanHurd/publications_files/Narratives%20of%20secularization%20in%20international%20relations.pdf
9. Halliday Fred. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology / Fred Halliday // Cambridge University Press. – 374 p.
10. Albright Madeline. The Mighty and the Almighty. Reflection on America, God, and World Affairs / Madeline Albright // Harper Collins Publishers. – 2006. – 339 p.
11. Kerry, John. Religion and Diplomacy: Toward a better understanding of Religion and Global affairs. America, September 14, 2015 / Kerry, John // America, September 14, 2015. [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.americamagazine.org/issue/religion-and-diplomacy>
12. van der Veer, P. Political Religion in the Twenty-first Century / P. van der Veer // International Order and the Future of World Politics ; Ed by T. V. Paul, J.A.Hall.–Cambridge:CambridgeUniversityPress,1999.– P. 311–327.
13. Casanova, J. Globalizing Catholicism and the Return to a «Universal» Church / J. Casanova // Transnational religion and fading states / Ed. by S. Rudolph, J. Piskatori. – Boulder (Co.) : Westview, 1997. – 221 p.